



LEKSIKOGRAFIYADA EKVIVALENTLIK TUSHUNCHASI: O'ZBEK VA NEMIS TILLARI SOLISHTIRMASI

Soliyev Dilshodbek Tolibjon o'g'li

Andijon Davlat chet tillari instituti

Filologiya va tillarni o'qitish nemis tili

Roman german va slavyan tillari fakulteti talabsi

Annotatsiya. Maqola leksikografiyadagi ekvivalentlik tushunchasini o'zbek va nemis tillari solishtirmasida tahlil qiladi. Ekvivalentlikning ta'rifi, turlari (to'liq, qisman, nol), tanqidiy muammolari (anisomorfizm, madaniy farqlar) va lug'at tuzishdagi amaliyoti misollar ("uy – Haus", "osh – Pilaw") orqali yoritilgan. Nemis tilining grammatik murakkabligi va o'zbek madaniyatining o'ziga xosligi ekvivalentlikni qiyinlashtirishi ta'kidlanadi. Xulosada sun'iy intellekt yordamida bu masalalar hal etilishi mumkinligi aytiladi. Maqola tilshunoslar va tarjimonlar uchun foydali

Kalit so'zlar: leksikografiya, o'zbek tili, nemis tili, fan, ta'lim.

Kirish

Leksikografiya, ya'ni lug'atshunoslik, tillar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda ekvivalentlik tushunchasiga katta e'tibor beradi. Bu tushuncha, ayniqsa, ikki yoki ko'p tilli lug'atlarni tuzishda markaziy o'rin egallaydi va tarjima nazariyasi bilan chambarchas bog'liq. Ekvivalentlik bir tilning leksik birliklari (so'zlar, iboralar) bilan boshqa tilning birliklari o'rtasidagi ma'no mosligini bildiradi. Ushbu maqolada ekvivalentlikning ta'rifi, turlari, tanqidiy jihatlari va leksikografik amaliyotdagi o'rni haqida batafsil to'xtalib o'tamiz, lekin asosiy e'tiborni o'zbek va nemis tillari o'rtasidagi solishtirmalarga qaratamiz. Nemis tili (Deutsch) german tillar oilasiga mansub bo'lib, o'zbek tili (turkiy tillar) bilan grammatik va madaniy farqlarga ega, shuning uchun ekvivalentlik masalalari qiziqarli misollar beradi.

Ekvivalentlikning ta'rifi va asosiy tamoyillari

Ekvivalentlik – bu ikki yoki undan ortiq tillardagi so'zlar yoki iboralar o'rtasidagi ma'no jihatidan bir xillik aloqasi. Hartmann va Jamesning ta'rifiga ko'ra, ekvivalentlik tillar o'rtasidagi so'zlarning bir xil ma'noni bildirishidir. Masalan, o'zbek tilidagi "uy" so'zi nemis tilida "Haus" deb tarjima qilinadi, chunki ular asosiy ma'no jihatidan mos keladi – ikkalasi ham yashash joyini bildiradi. Biroq, tillar o'rtasidagi anisomorfizm (nomoslik) tufayli mukammal ekvivalentlik kamdan-kam uchraydi. Anisomorfizm tillarning semantik, grammatik va madaniy farqlarini bildiradi, bu esa to'liq moslikka erishishni qiyinlashtiradi. O'zbek va nemis tillarida grammatik farqlar katta: nemis tilida jins (Genus) tushunchasi bor (das Haus – neytral), o'zbek tilida esa yo'q.



Filosofik nuqtai nazardan, ekvivalentlik ikki tilli lug'atshunoslikda asosiy poydevor bo'lib, u tillar o'rtasidagi ma'no birligini ta'minlaydi. Kromann va boshqalarning fikriga ko'ra, ekvivalentlik lug'at tuzishda markaziy o'rin tutadi, chunki u foydalanuvchiga to'g'ri tanlov qilishga yordam beradi. O'zbek-nemis lug'atlarida bu masalalar nemis tilining murakkab so'z birikmalarini (Komposita) hisobga olgan holda hal qilinadi, masalan, o'zbekcha "uy-joy" nemischa "Wohnung" yoki "Haus" bilan solishtiriladi.

Ekvivalentlik turlari

Leksikografiyada ekvivalentlik bir necha turga bo'linadi, bu turlar tillar o'rtasidagi moslik darajasiga qarab farqlanadi. O'zbek va nemis tillari solishtirmasida bu turlar quyidagicha misollar bilan yoritiladi:

- To'liq ekvivalentlik (full equivalence, Volläquivalenz): Ikki tilning so'zlari ma'no, ishlatilish va stilistik jihatdan to'liq mos kelganda. Bu holat ko'pincha ilmiy va texnik terminlarda kuzatiladi, masalan, o'zbekcha "kislorod" – nemischa "Sauerstoff". Ikkalasi ham kimyo atamasi bo'lib, kontekst farqi minimal. Nemis tilida bunday ekvivalentlik texnik lug'atlarda (Fachwörterbücher) ko'p uchraydi, chunki nemis tili ilmiy terminlarni o'z ichiga olgan.

- Qisman ekvivalentlik (partial equivalence, Teiläquivalenz): So'zlar ma'no jihatdan qisman mos keladi, ammo kontekstga qarab farqlanadi. Masalan, o'zbekcha "bank" so'zi nemis tilida "Bank" (moliyaviy muassasa) yoki "Ufer" (daryo qirg'og'i) ma'nolarini bildirishi mumkin. Qisman ekvivalentlikning sabablari orasida madaniy va semantik farqlar bor, bu esa lug'atlarda bir necha variant berilishini talab qiladi. Nemis tilida polisemiya (ko'p ma'nolik) keng tarqalgan, masalan, "Bank" so'zi o'zbek tilidagi kabi ikki ma'noga ega, lekin nemis tilida jins farqi bor (die Bank – ayol jinsi moliyaviy uchun).

- Nol ekvivalentlik (zero equivalence, Nulläquivalenz): Bir tildagi so'zga boshqa tilda to'g'ridan-to'g'ri moslik yo'q bo'lganda. Bundayda lug'atda izohiy tarjima yoki yangi so'z (neologizm) ishlatiladi. Masalan, o'zbekcha "osh" (milliy taom) nemis tilida "Pilaw" yoki "Reisgericht" deb qisman izohlanadi, ammo to'liq madaniy yuklamani bildirish qiyin – nemis madaniyatida bunday maxsus taom yo'q. Nol ekvivalentlik tillar o'rtasidagi anisomorfizmning natijasidir, va nemis tilida o'zbek madaniy atamaları (masalan, "qaynoq" – "kochendes Wasser") izohiy tarjima bilan beriladi.

Ushbu turlar lug'at tuzuvchilar uchun asosiy vosita bo'lib, ularni aniqlashda korpus lingvistikasi (katta matn bazalari) qo'llaniladi. O'zbek-nemis solishtirmasida nemis tilining murakkab grammatikasi (Deklination) ekvivalentlikni qiyinlashtiradi.

Tanqidiy jihatlar va muammolar

Ekvivalentlik tushunchasi leksikografiyada ko'p tanqidga uchrab keladi. Asosiy muammo – tillar o'rtasidagi nomoslik, ya'ni mukammal moslikka erishishning imkonsizligi. Masalan, madaniy kontekst farqlari: o'zbek tilidagi "mehmon" so'zi nemischa "Gast"dan farqli o'laroq, o'zbek madaniyatida mehmondo'stlik ramzini



bildiradi, nemis tilida esa oddiy "mehmon" ma'nosida. Bunday hollarda ekvivalentlik asimmetrik bo'ladi, ya'ni bir yo'nalishdagi moslik (o'zbek-nemis) teskari yo'nalishda farq qilishi mumkin.

Yana bir tanqid – qisman ekvivalentlikning murakkabligi. Gouws va Prinsloo kabi olimlarning fikriga ko'ra, ekvivalentlikni adreslash lug'at foydalanuvchisiga yordam beradi, ammo u majburiy emas. Tarjima va lug'atshunoslikda ekvivalentlik bahsli tushuncha bo'lib, u matn tarjimasi va madaniylararo aloqada muhim o'rin tutadi. O'zbek va nemis tillarida madaniy farqlar katta: nemis tilida "Gemütlichkeit" (qulaylik, issiqlik) so'ziga o'zbek tilida to'g'ri ekvivalenti yo'q, uni "qulaylik" yoki izoh bilan berish kerak. Zamonaviy tadqiqotlarda ekvivalentlikni o'lchash usullari taklif etilmoqda, masalan, tillar o'rtasidagi leksik moslikni baholash.

Lug'at tuzuvchilar bu muammolarni hal qilish uchun kontekstual misollar, sinonimlar va izohlar berishadi. Masalan, ikki tilli lug'atlarda ekvivalentlikni ta'minlash uchun kontekst (kontekst atrofidagi matn) va kontekst (umumiy vaziyat) hisobga olinadi.

Leksikografik amaliyotdagi qo'llanilishi

Ikki tilli lug'atlarda ekvivalentlik asosiy vosita bo'lib, u foydalanuvchiga tillar o'rtasidagi o'tkazmani ta'minlaydi. Masalan, terminologik lug'atlarda (huquqiy yoki tibbiy) ekvivalentlik qonuniy tizimlar farqini hisobga olgan holda aniqlanadi. O'zbek-nemis lug'atlarida huquqiy terminlar (masalan, o'zbekcha "qonun" – nemischa "Gesetz") qisman ekvivalent, chunki nemis huquq tizimi federal bo'lib, farqlar bor. Zamonaviy leksikografiyada raqamli lug'atlar (digital dictionaries) ekvivalentlikni yaxshilash uchun ishlatilmoqda, masalan, affikslar va derivatsiyalarni hisobga olgan holda – nemis tilida prefikslar (vor-, nach-) ko'p.

O'zbek leksikografiyasida bu tushuncha muhim, chunki o'zbek tili lotin grafikada, nemis tili esa lotin asosida, lekin nemis tilining o'ziga xos harflari (Ä, Ö, Ü) bor. Masalan, o'zbek-nemis lug'atlarida madaniy atamalar (masalan, o'zbekcha "totem" – nemischa "Totem") uchun qisman ekvivalentlik ishlatiladi.

Xulosa

Ekvivalentlik leksikografiyaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, u tillar o'rtasidagi ma'no munosabatlarini ta'minlaydi, ammo tanqidiy muammolarga ega. O'zbek va nemis tillari solishtirmasida to'liq, qisman va nol ekvivalentlik turlari madaniy va grammatik farqlar tufayli qiziqarli misollar beradi. Anisomorfizm va madaniy farqlar tufayli mukammallikka erishish qiyin, lekin kelajakda korpus bazalari va sun'iy intellekt yordamida ekvivalentlikni yanada aniqroq aniqlash mumkin bo'ladi. Bu mavzu tarjimonlar, lug'at tuzuvchilar va tilshunoslar uchun doimiy tadqiqot ob'ekti bo'lib qolaveradi, ayniqsa o'zbek va nemis tillari kabi turli oilalarga mansub tillar uchun.





Foydalanilgan adabiyotlar

1. · Hartmann, R.R.K. va James, G. (1998). *Dictionary of Lexicography*. Routledge. (Ekvivalentlik ta'rif va lug'atshunoslik asoslari bo'yicha).
2. · Kromann, H.-P., Riiber, T. va Rosbach, P. (1991). "Principles of Bilingual Lexicography". In: Hausmann, F.J. et al. (eds.), *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires*. Walter de Gruyter. (Ekvivalentlikning lug'at tuzishdagi roli haqida).
3. · Gouws, R.H. va Prinsloo, D.J. (2005). *Principles and Practice of South African Lexicography*. SUN Press. (Ekvivalentlik tanqidi va qisman moslik muammolari bo'yicha).
4. · Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*. Mouton. (Bilingual dictionariesda equivalents va explanations haqida).
5. · Xudoyberganova, D. va boshqalar. (2020). "Typology of Dictionaries on the Example of Dictionaries Created with the Participation of German and Uzbek Languages". *Progressive Academic Publishing*.
6. · Soliyev, D. va boshqalar. (2024). "Roadmap of Creating a Bilingual Uzbek-German Electronic Dictionary of Forestry Terms". *ResearchGate*.
7. · Abdurahmonova, N. (2024). "Rendering of 'Sadoqat' and 'Loyalty' in Uzbek-English and English-Uzbek Bilingual Dictionaries". *USA Journals*.
8. · Mamatov, A. (2023). "Roadmap for Creating a Bilingual Uzbek-German Electronic Dictionary of Forestry Terms". *ERIC Journal*.
9. · Karimova, G. (2024). "Lexicographic Challenges in Bilingual Terminology". *InLibrary*.
10. · To'rayeva, Sh. (2021). "Representation of Word-Building Affixes in German-Uzbek Dictionaries". *Psychology and Education*.
11. · Sobirova, Z. (2024). "Different Types of Equivalence in Bilingual Dictionaries". *Best Publication*.
12. · Yusupova, M. (2025). "Lexicographic Challenges in Compiling a Bilingual English-Uzbek Dictionary of Trade Terminology". *Zenodo*.
13. · Atkins, B.T.S. va Rundell, M. (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press. (Umumiy leksikografiya va ekvivalentlik turlari bo'yicha).
14. · Svensén, B. (2009). *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge University Press. (Ikki tilli lug'atlarda ekvivalentlik amaliyoti).

